

Ε. Λ. ΠΕΤΡΑΚΙ

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΠΑΥΛΟΣ
ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ *

Περὶ τῆς δράσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς τὴν Κρήτην, πρὸς διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελικοῦ κηρύγματος καὶ ἴδρυσιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς αὐτήν, συνήθως καὶ σχεδὸν στερεοτύπως ἐπαναλαμβάνεται, ὅτι τοῦτο ἔγινε κατὰ τὴν λόγῳ τρικυμίας, παραμονὴν ἐπ' ὀλίγον εἰς τοὺς Καλοὺς Λιμένας τοῦ πλοίου, μὲ τὸ ὁποῖον ὁ Ἀπόστολος μετεφέρετο δέσμιος, διὰ τὰ δικασθῆ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἐν Ρώμῃ.

Καὶ εἶναι μὲν ἀναντιρρητον ἱστορικὸν γεγονὸς ἢ προσέγγις αὐτὴ τοῦ Παύλου εἰς Κρήτην, ἀφοῦ ἀναφέρεται ῥητῶς εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων¹. Ἄλλ' εἶναι ἄραγε δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ, ὅτι, ἢ ἀναγκαστικὴ αὐτὴ προσέγγις εἰς τὴν Νῆσον, ἔδωκεν εἰς τὸν Ἀπόστολον τὴν δυνατότητα καὶ τὸν ὑλικὸν χρόνον νὰ κηρύξῃ τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὴν Γόρτυνα καὶ τὰς ἄλλας μεγάλας Κρητικὰς πόλεις καὶ νὰ θέσῃ τὰς βάσεις τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας; Διότι ἰδοὺ τί γράφει ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς του: «*Τούτου χάριν κατέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ καὶ καταστήσῃς κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους, ὡς ἐγὼ σοι διαταξάμην*»². Διὰ τούτων δηλοῦται σαφῶς, ὅτι ὁ Παῦλος, ἀναχωρῶν ἐκ Κρήτης, εἶχεν ἤδη κηρύξει εἰς τὰς κυριώτερας τῶν πόλεων αὐτῆς, καὶ μόνον δὲν εἶχε προφθάσει «καταστήσαι» εἰς αὐτὰς πρεσβυτέρους, ἔργον διὰ τὴν δολκλήρωσιν τοῦ ὁποῖου ἀφῆκε τὸν ἐκλεκτὸν μαθητὴν καὶ συνεργάτην του Τίτον. Εἰς αὐτὸν μάλιστα πρὶν ἀναχωρήσῃ, εἶχε δώσει καὶ προφορικὰς ἐντολὰς—«ὡς ἐγὼ σοι διαταξάμην»—πιθανῶς δὲ καὶ ὀνόματα χειροτονητέων πρεσβυτέρων, καὶ γενικῶς εἶχεν ὑποδείξει τὰ σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴν του «ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃται».

Ἄλλ' ἐκτὸς τούτου εἰς τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολὴν βλέπομεν, ὅτι ὁ Ἀπόστολος γνωρίζει καλῶς τοὺς ἐν Κρήτῃ Ψευδοδιδασκάλους, τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰ ἥθη των³ καὶ ὅτι ἔχει μελετήσῃ τελείως τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν κατάστασιν τῆς Κρητικῆς κοινωνίας, ὥστε νὰ δύναται

*) Βλ. Ε. Λ. Π ε τ ρ ά κ ι, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ, τεῦχος Α'.

¹) Πρξ. 27, 7 - 16.

²) Τίτ. 1, 5,

³) Τίτ. 1, 10 - 16.

νὰ ὑποδεικνύῃ καὶ νὰ καυτηριάξῃ τὰς κακίας ἰδιαιτέρων τάξεων αὐτῆς⁴.

Εἶναι φανερόν, ὅτι διὰ πάντα ταῦτα δὲν ἀπηρεῖτο μικρὸν διάστημα χρόνου καὶ βεβιασμένη ἐνέργεια. Καὶ ὅμως οὔτε εἰς τὰ λοιπὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, οὔτε εἰς αὐτὰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων λέγεται φανερῶς ἢ ἔστω καὶ συγκεκαλυμμένως ὑποδεικνύεται, εἰς ποῖον στάδιον τῆς ἀποστολικῆς ἐνεργείας τοῦ Παύλου πρέπει νὰ ἀναχθῆ ἡ ἴδρυσις τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας καὶ ἡ συγγραφή τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία ἐπικολούθησε τὴν ἴδρυσιν ἐκείνης. Ἡ λύσις μάλιστα τοῦ δευτέρου τούτου ζητήματος, ὁ καθορισμὸς δηλαδὴ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς, εἶναι πρὸ παντὸς ἀπαραίτητος, διότι ὅταν λυθῆ τὸ πρόβλημα τοῦτο, λύεται ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ πρῶτον, γνωστοῦ ὄντος, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐγράφη ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ἀποστόλου ἐκ Κρήτης.

Διευτυπώθησαν πολλὰι ὑποθέσεις καὶ ἔγιναν πλείσται ἀπόπειραι διὰ νὰ εὑρεθῆ καὶ καθορισθῆ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων περιεχομένων πληροφοριῶν, περὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ Μεγάλου Ἀποστόλου, τὸ χρονικὸν διάστημα, τὸ ἀπαιτούμενον διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἴδρυσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ.

Μολοντί ὅμως αἱ διατυπωθεῖσαι ὑποθέσεις εἶναι πολλάκις λίαν εὐφρυνεῖς, ἀποβαίνει ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ ὑποδειχθῆ τοιοῦτος χρόνος εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Καὶ αἱ διάφοροι ὑπὸ διαφόρων σοφῶν ἐκφρασθεῖσαι γνώμαι, ἀντὶ νὰ λύουν περιπλέκουν μᾶλλον τὸ ζήτημα, αὐξάνουν τὰς δυσκολίας καὶ προκαλοῦν πλῆθος ὀλόκληρον ἀναποτρέπτων ἀντιφάσεων, τὰς ὁποίας λεπτομερῶς ἐπισημαίνουν οἱ νεώτεροι ἐπιστήμονες⁵.

Ἄλλ' ἐκτὸς τούτου, ἐὰν ἡ περιοδεία τοῦ Ἀπ. Παύλου εἰς Κρήτην καὶ ἡ ἀμέσως κατόπιν συγγραφή καὶ ἀποστολὴ τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς⁶ συνέπιπτον πρὸς περίοδον τινα τῆς ζωῆς καὶ ἐνεργείας τοῦ Ἀποστόλου, περιλαμβανομένην εἰς τὴν διήγησιν τῶν Πράξεων, θά ἦτο περίεργος καὶ τελείως ἀπίθανος καὶ ἀνεξήγητος ἡ σιωπὴ τοῦ συγγραφέως—τοῦ Ἱεροῦ Λουκᾶ—περὶ τοῦ κηρύγματος τοῦ Παύλου ἐν Κρήτῃ καὶ περὶ τῶν ἐν αὐτῇ Χριστιανῶν.

Ἐπειδὴ δὲ εἶναι γνωστὴ ἡ λεπτομερὴς παρακολούθησις καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀκρίβεια, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς τῶν Πράξεων περιγράφει

⁴) Τίτ. 2, 2 - 10.

⁵) Βλέπε Ἄλ. Κλητίν, Γνησιότης τῶν πρὸς Τιμόθεον καὶ Τίτον Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου σ. 44 - 50. Πρβλ. Τρόιτοκι, Ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀπ. Παύλου πρὸς Τιμόθεον καὶ Τίτον, σ. 14 - 20 (Ρωσιστί).

⁶) Τίτ. 1, 5.

τὴν ἀποστολικὴν ἐνέργειαν τοῦ Παύλου, εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολον, ἂν μὴ τελείως ἀδύνατον νὰ παραδεχθῆ τις ὅτι ὁ Ἰ. Λουκᾶς, ὁ ὁποῖος ὀρίζει μὲ ἀκρίβειαν τὸν χρόνον τῆς παραμονῆς τοῦ Ἀποστόλου εἰς ἐκάστην χώραν καὶ ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τῶν συνοδῶν του, παρέλειψεν ἔκουσίως ἢ ἔλησμόνησε μίαν τόσον σπουδαίαν σελίδα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ζωῆς του.

Ἄλλ' ἐὰν ἡ περιοδεία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἡ συγγραφὴ τῆς πρὸς Τίτον Ἐπιστολῆς, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναφερθῶσιν εἰς περίοδον τῆς ζωῆς αὐτοῦ, γνωστὴν εἰς ἡμᾶς ἀπὸ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, δὲν εἶν' ὅμως καθόλου δύσκολον νὰ ἀνευρεθῆ ἕξω ἀπὸ τὰ σύνορα τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ὁ χρόνος τοῦ ἐν Κρήτῃ ἀποστολικοῦ κηρύγματος, ὡς καὶ τῆς συγγραφῆς τῆς πρὸς Τίτον Ἐπιστολῆς. Καὶ ὁ χρόνος αὐτὸς εἶναι ὁ μετὰ τὰ ἐν Ρώμῃ δεσμὰ τοῦ Ἀποστόλου, τὰ ὁποῖα περιγράφει ὁ Ἰ. Λουκᾶς καὶ μὲ τὴν διήγησιν τῶν ὁποίων ἀπότομα κλείει τὴν ἱστορίαν τῶν Πράξεων, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ οὔτε ἂν ἠθωώθη καὶ ἠλευθερώθη, οὔτε ἂν κατεδικάσθη καὶ ἠθανατώθη, πὸν θά ἦτο ἀδύνατον νὰ σιωπήσῃ. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη, ὅτι, μετὰ τὰ ἐν λόγῳ δεσμὰ, ἀφέθη ἐλεύθερος, τὴν ὁποίαν ἀσπάζονται πολλοὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων καὶ πλείστοι ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν, ἔχει μὲν ὑπὲρ αὐτῆς σοβαρὰς ἱστορικὰς μαρτυρίας, ἀλλὰ καὶ συμφωνεῖ μὲ τὸ περιεχόμενον καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς πρὸς Τίτον καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ μόνη ἀληθής.

Ὁ ἱ. Κλήμης ὁ Ρώμης, ὁ ὁποῖος ἐγνώρισε προσωπικῶς καὶ συνειργάσθη μετὰ τοῦ Ἀπ. Παύλου⁷ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Ἀπόστολος ἐκήρυξε τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὴν Ἰσπανίαν—«εἰς τὸ τέρμα τῆς Δύσεως»—καὶ ὅτι κατόπιν τούτου ἀπέθανεν εἰς Ρώμῃ μαρτυρικὸν θάνατον⁸.

Ἄλλ' ἡ περὶ τῶν δεσμῶν διήγησις τοῦ Ἰ. Λουκᾶ εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τοῦ κεφαλαιώδους τούτου ζητήματος: εἰς τί κατέληξαν τὰ ἐν Ρώμῃ δεσμὰ, εἰς τὸν θάνατον τοῦ Ἀποστόλου ἢ εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ;

Τὸ κενὸν ὅμως τοῦτο συμπληρώνεται ἰον ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς πὸν ἔγραψεν ὁ Παῦλος κατὰ τὸ διάστημα τῶν δεσμῶν τούτων, εἰς τὰς ὁποίας σαφῶς ἐκφράζει τὴν βεβαίαν ἐλπίδα, ὅτι ταχέως θὰ ἀπελευθερωθῆ καὶ θὰ ἐπανάδῃ τοὺς προσφιλεῖς του μαθητὰς ἐν Μακεδονίᾳ⁹.

2ον Ἀπὸ τὴν πληροφορίαν τῶν Πράξεων περὶ τῆς ἀπαγγελθείσης

⁷) Φιλιπ. 4, 3.

⁸) Ἐπιστολὴ Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους κεφ. 6.

⁹) Φιλιπ. 1, 25 καὶ 2, 24, Φιλημ. 22.

κατὰ τοῦ Παύλου κατηγορίας ἐν Ρώμῃ, ἡ ὁποία ἀποκλείει τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἠδύνατο νὰ καταδικασθῇ εἰς θάνατον¹⁰. Καὶ ἐπειδὴ μετὰ βεβαιότητος γνωρίζομεν, ὅτι ὁ Παῦλος ἀπέθανε μαρτυρικὸν θάνατον, καθίσταται λίαν πιθανὴ ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἄλλη κατηγορία, ἄλλα δεσμά, καὶ ὄχι τὰ ὑπὸ τοῦ Ι. Λουκᾶ ἀναφερόμενα, κατέληξαν εἰς τὸν θάνατον τοῦ 'Αποστόλου.

3ον 'Απὸ τὴν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν, ἡ ὁποία ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας ἀποκτᾶ ἐξαιρετικὴν βαρύτητα.

Κατὰ ταῦτα ὁ 'Απ. Παῦλος μέχρι τῶν δευτέρων αὐτοῦ δεσμῶν, τὰ ὁποία κατέληξαν εἰς τὸν μαρτυρικὸν του θάνατον, ἐπεχείρησε καὶ τετάρτην Ἐθαγγελικὴν περιοδεῖαν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπισκέφθη καὶ τὴν Κρήτην. Τὴν περιοδεῖαν ταύτην καὶ τὴν κατ' αὐτὴν ἐνέργειαν τοῦ 'Αποστόλου ὡς ἐξῆς περιγράφει ὁ Κλητίν εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ὑπέροχον ἔργον του¹¹, τὸ ὁποῖον ἐξαντλεῖ τὸ θέμα.

«'Αμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του, κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 64 μ. Χ. ὁ 'Απόστολος κατηυθύνθη εἰς Κρήτην μετὰ τοῦ Τίτου, ὁ ὁποῖος εἶτε κατελέγετο μετὰ τῶν «ἀδελφῶν», ἀπὸ μέρους τῶν ὁποίων ὁ Παῦλος χαιρετᾶ τοὺς Φιλιππισίους¹² καὶ ἐπομένως συνώδευε τὸν 'Απόστολον ἐξ αὐτῆς τῆς Ρώμης, εἶτε συνηντήθη μετ' αὐτοῦ καθ' ὁδόν.

»'Ἐν τῇ Νήσῳ ὁ 'Απόστολος ἔμεινε ἐπὶ τόσον χρόνον, ὅσον ἀπαραιτήτως ἀπῆλθον αἱ ἀνάγκαι τοῦ κηρύγματος εἰς αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ ὅσον ἐπέτρεψαν εἰς αὐτὸν αἱ ἄλλαι ὑποθέσεις του. 'Ἐπολέμησε τοὺς ψευδοδιδασκάλους καὶ ὠργάνωσεν τὴν 'Εκκλησίαν¹³. Μὴ δυνηθεὶς ὅμως νὰ περατώσῃ τὸ ἔργον τοῦτο ἀναθέτει τὴν συμπλήρωσιν αὐτοῦ εἰς τὸν Τίτον, τὸν ὁποῖον ὀνομάζει «γνήσιον τέκνον κατὰ τὴν κοινὴν πίστιν» καὶ ἀναχωρεῖ ἐκ τῆς Νήσου, κατευθυνθεὶς πρὸς τὴν Μ. 'Ἀσίαν.... Ταχέως δὲ μετὰ τὸ γεγονός τοῦτο, διὰ τοῦ Ζηναῖ καὶ τοῦ 'Απολλῶ, πέμπει πρὸς τὸν Τίτον τὴν γνωστὴν ἐπιστολήν, εἰς τὴν ὁποίαν παρακαλεῖ αὐτὸν νὰ ἔλθῃ πρὸς συνάντησίν του εἰς Νικόπολιν (τῆς Κιλικίας), ὅπου ἀπεφάσισε νὰ παρευχειμάσῃ¹⁴.... 'Αφοῦ παρίμεινε καθ' ὄλην τὴν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος (τοῦ ἔτους 64 πρὸς 65) εἰς τὴν Νικόπολιν, ὁ 'Απόστολος μετέβη κατόπιν εἰς τὴν 'Ἐφεσον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Μακεδονίαν καὶ 'Ελλάδα, διαχείμασεν ἐν Κορίνθῳ καὶ κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 66 κατευθύνεται μετὰ τοῦ Τίτου εἰς Ρώμην καὶ ἐκεῖθεν

¹⁰) Πρξ. 28, 16.

¹¹) Κλητίν, ἐνθ' ἄνωτέρω 6, 71.

¹²) Φιλιππ. 4, 21.

¹³) Τίτ. 1, 10 - 11.

¹⁴) Τίτ. 3, 12;

εἰς Ἰσπανίαν (ἔτη 66 καὶ 67). Πιθανώτατα ὅμως, ἅμα τῇ ἐμφανίσει εἰς Ἰσπανίαν, συνελήφθη καὶ δέσμιος, τὸ δεύτερον ἤδη, προσήχθη εἰς Ῥώμην.

«Μετ' αὐτοῦ εὑρίσκεται ἤδη ἐκ τῶν φίλων καὶ συνεργατῶν του μόνον ὁ Ἰ. Λουκάς. Ὁ Τίτος εἶχεν ἀποσταλῆ ὑπ' αὐτοῦ εἰς Δαλματίαν¹⁵, ὁ Κλήμης εἰς Γαλατίαν, ὁ Τυχικός εἰς Ἔφεσον». Ἐκ τῶν δεσμῶν τούτων, δὲν ἤλπιζεν πλέον ὁ Ἀπόστολος, ὅτι θὰ ἀπαλλαγῇ καὶ προβλέπει καθαρὰ καὶ προλέγει σαφῶς τὸν μαρτυρικὸν του θάνατον¹⁶. Τὸ ἀναμφισβητήτως μαρτυρικὸν τοῦτο τέλος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου συνέβη περὶ τὰ τέλη τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Νέρωνος κατὰ τὸ 67 ἢ 68 μ. Χ.

Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς χρονικῆς περιόδου τῆς δράσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἐν Κρήτῃ καὶ τῆς συγγραφῆς τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς, ὑπὸ τῆς ἰδίας ἐπιστολῆς τίθεται ἄλλης φύσεως πρόβλημα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι νομιζομεν, ἄκαιρον νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐνταῦθα. Εἶναι γνωσταὶ αἱ ἄκρως ἀσθηραὶ ἐκφράσεις, τὰς ὁποίας μεταχειρίζεται ὁ Παῦλος εἰς τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολήν του, διὰ νὰ χαρακτηρίσῃ «πολλοὺς» ὄχι μόνον Ἰουδαίους Κρητάς, ἀλλὰ καὶ γνησίους τοιοῦτους, ὡς ἀνυποτάκτους, ψεύστας, κακὰ θηρία, ἐκμεταλλευτάς¹⁷. Καὶ γεννᾶται ἡ ἀπορία: Πρῶτον, πῶς, παρὰ τοὺς χαρακτηρισμοὺς τούτους, εἶχεν ἤδη κατορθώσει ὁ Ἀπόστολος νὰ σχηματίσῃ εἰς τὰς Κρητικὰς πόλεις πυρῆνας πιστῶν χριστιανῶν, διὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπελείπετο παρὰ νὰ ὀρισθοῦν οἱ δι' αὐτοὺς καὶ πρὸς περαιτέρω διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου πνευματικοὶ ἡγέται—οἱ πρεσβύτεροι—διὰ τοὺς ὁποίους θὰ ἐφρόντιζε ὁ τοποτηρητὴς καὶ διάδοχός του Τίτος; Καὶ πρέπει μὲν νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι δὲν συνήντησε μικρὰς δυσκολίας διὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ κηρύγματός του ὁ Παῦλος, ἀκριβῶς ἕνεκα τῆς ἀνυποτάκτου, ματαιολόγου καὶ ἀνημέρου συμπεριφορᾶς τῶν «πολλῶν» ἐν Κρήτῃ. Ἄλλ' ἔχομεν ἤδη ἐπίσης βέβαιον, σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ταύτης τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς, ὅτι εἶχον πλέον σχηματισθῆ «ἐκκλησίαι» Χριστιανῶν εἰς τὰς πόλεις τῆς Κρήτης καὶ πρῶτιστα πάντων, φυσικά, εἰς τὴν πρωτεύουσαν—τὴν Γόρτυνα. Δεύτερον, εἶναι ἱστορικῶς μαρτυρημένον, ὅτι, οἱ ἐπὶ τοῦ Ῥωμαίου αὐτοκράτορος Δεκίου (249–251 μ.Χ.) μαρτυρησάντες ἐν Γόρτυνῃ Δέκα Μάρτυρες, προήρχοντο ἀπὸ διαφόρους περιοχὰς ὀλοκλήρου τῆς Κρήτης. Γεγονός, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει, ὅτι, κατὰ τὰ μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνος ἤδη, μέρος ἂν μὴ τὸ σύνολον τοῦ

¹⁵) 2 Τιμόθ. 4, 10.

¹⁶) 2 Τιμόθ. 4, 6–8,

¹⁷) Τίτ. 1, 10–12.

κρητικοῦ πληθυσμοῦ, εἶχεν ἀσπασθῆ ἢ ἔκλινε πρὸς ἀποδοχὴν τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Τὰ δύο ταῦτα ἀναντίρρητα γεγονότα πῶς κατέστησαν δυνατὰ ἐν Κρήτῃ, παρὰ τὰς αὐστηρὰς ἐκφράσεις τοῦ Παύλου περὶ τοῦ χαρακτηῖρος τῶν Κρητῶν; Πρὸς διαλεύκανσιν τῆς ἀπορίας ταύτης εἶναι φυσικὸν νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ ὑπερβολὴ τῆς ἠθικῆς καταπτώσεως τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, εἶχεν ἤδη προκαλέσει τὴν φυσικὴν ἀντίδρασιν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἡ ὁποία δὲν ἐδυσκολεύθη νὰ ἀνεύρῃ τὸ φῶς τῆς λυτρώσεως εἰς τὸ Εὐαγγέλιον κήρυγμα. Εἰς τὸ γεγονὸς τοῦτο ὀφείλεται κατὰ γενικὸν κανόνα ὁ προσανατολισμὸς τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἐπομένως καὶ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, εἰς διάστημα ὀλιγώτερον τῶν τριῶν αἰώνων, πρὸς τὸν Χριστιανισμόν.

Ἄν, παρὰ τὸν φύσει ἀνυπότακτον χαρακτηῖρα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὁ προσανατολισμὸς αὐτὸς πρὸς τὴν Χριστιανικὴν πίστιν, καὶ ἐνωρὶς ἐξεδηλώθη εἰς αὐτόν, καὶ σταθερῶς ἐπεκράτησε, τοῦτο δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο, παρὰ ὅτι ὁ λαὸς οὗτος, ὅσον δύσκολα ὑποτάσσεται εἰς οἰανδήποτε πίεσιν αὐθαιρεσίας, ἄλλο τόσον εὐκόλα ἀναγνωρίζει, ὡς σύμφωνον πρὸς τὴν φύσιν του, τὴν φωνὴν τοῦ θεοῦ Ἰδεώδους τῆς πραγματικῆς ἐλευθερίας, πρὸς τὴν ὁποίαν συμμορφοῦται χωρὶς λογικοὺς ἢ συμφεροντολογικοὺς ἐνδοιασμούς.

Καὶ ἀκριβῶς δι' αὐτὸν τὸν λόγον αἱ αὐστηραὶ περὶ τοῦ χαρακτηῖρος του κρίσεις τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὅχι μόνον δὲν ἔγιναν ἐμπόδιον εἰς τὴν πνευματικὴν του ἀναγέννησιν, ἀλλὰ τοῦναντίον, ὡς δίκαιον πατρικὸν μαστίγωμα, διὰ πραγματικὰς νῆϊκὰς παρεκτροπὰς, εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα, εἰς τὴν μὴ διαφθαρεῖσαν ἐκ τῶν παρεκτροπῶν ψυχὴν του, τὴν ταχύτεραν ἀνάνηψιν συνειδήσεως καὶ πληρεστέραν συμμόρφωσιν πρὸς τὴν πατρικὴν—ἐν προκειμένῳ—τὴν θεῖαν ἐπιταγὴν.

Τὴν συμμόρφωσιν πρὸς τὴν θεῖαν ἐπιταγὴν τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ Ἰδεώδους, ὁ Κρητικὸς Λαός, ὡς εὐρωστος κλάδος τοῦ Ἑλληνικοῦ δένδρου, δὲν ἔπαυσε νὰ δεικνύῃ μὲ τὰς περιπετείας του, διὰ μέσου τῶν αἰώνων μέχρι σήμερον.